

ИНТЕЛЕКТУАЛКА ОТ “ПОДРАНИЛО ПОКОЛЕНИЕ” – ЕКАТЕРИНА ЗЛАТОУСТОВА (1881-1952)

Жоржета Назърска

В своите късни спомени Екатерина Златоустова се причислява към едно “подранило поколение – издигнало се над средата и еснафската патриархалност”.¹ Нейната връстница и също историчка по образование М. Бръчкова пък цитира известен стих: ”Печално наше поколение, его грядущее – иль пусто, иль темно”.² Очевидно родените през 80-те год. на XIX в. имат съзнанието за различност – от предишната и от следващата генерация.

Предлаганият текст търси в биографията на една личност открояващите се тенденции във формирането, образованието, обществената и професионалната реализация на женския интелектуален елит и на второ място отражението на историческата епоха върху съдбата на едно цяло поколение от родната интелигенция.

*

Екатерина Златоустова е родена на 22 септември 1881 г. във Варна в офицерско семейство. Баща ѝ Христо Станчев-Златоустов (1858-1900) е от Дряново, възпитаник е Петропавловската семинария и на първия випуск на Военното училище в София. През 80-те год. е със семейството си в Петербург като слушател в Юридическата военна академия. Последователно служи в Плевен, Шумен, Варна, Търново и във Военното министерство до преврата през 1886 г. Убеден русофил и участник в събитията, той живее в изгнание в Русия до амнистията, но скоро след завръщането си в България загива при дуел.³ Тази ранна смърт радикално променя живота на младата Екатерина. През целия ѝ живот бащата става неин пример със своя интерес към историята и писмения труд, със склонността си към преводачество и обществена работа, със своите идейни пристрастия.

Семейството с четири деца осиротява и е материално разорено. Отгук нататък водеща става личността на майката Кръстина Бацарова (1860-1942). В спомените си Златоустова ѝ приписва заслугата за отрастването в “издигната и благоприятна за развитието ѝ среда” и за полученото “разумно и с определена цел възпитание”, което я предпазило от “произвола на хилядите злоредни влияния”.⁴ Кръстина е родена в Шумен в семейството на известните учители Никола и Мария Бацарови. На 10-годишна възраст става една от първите българки, постъпили със стипендия в Киевската Фундуклеева гимназия, която завършва блестящо през 1877 г. В България Бацарова работи като учителка в Добрич, Шумен, Дряново и Бургас, а след овдовяването си – като чиновничка в Университетската библиотека и собственичка на девически пансион, субсидиран от МНП. Фигурата на властната и ерудирана майка оказва силно влияние по-нататък в житейския и професионалния път на нейните деца – с образа на работеща жена, на полиглот, използваща свободно говорените 3 езика и допълваща доходите си с преводи, на обществено ангажирана личност, основателка на Бургаското женско дружество (1896).⁵

Изключителна роля за формирането на Екатерина има и семейството на майка ѝ, с което тя живее като ученичка в I Софийска девическа гимназия от 11 до 17-годишна възраст. Това е типична фамилия на възрожденски интелегенти, предала на децата си пиетет към образование и социална чувствителност. Дядото, Никола Бацаров (1818-1892), е от Калофер и е вуйчо на бъдещия екзарх Йосиф. Учил последователно в цариградско гръцко училище, в габровското взаимно и в училището на Соколския манастир, той е за известно време духовник, а по-късно - виден участник в църковната борба, деец против

¹ БИА-НБКМ, ф. 612, оп.1, а.е 74,л. 61.

² НА-БАН, ф. 11к,оп.5, а.е.351,л.17-20.

³ БИА-НБКМ, ф.612,оп.1,а.е.5,л.1; 7-16; 18-19; а.е.1,л.379-380.

⁴ Пак там, а.е. 74,л.66.

⁵ Пак там, ф.328,оп.1,а.е.15, 3 сл., 43-47, 50-53.

протестантската пропаганда, дългогодишен преподавател в мъжките и девическите училища в Мачин, Шумен, Варна, Провадия и Русе, сътрудник на възрожденския печат.⁶ Бабата на Екатерина, Мария Бацарова (1828-1916), завършва килийното училище към Калоферския женски манастир и става една от първите учителки, трудили се от 40-те до 70-те год. в Шумен, Варна и Русе.⁷

В София девойката е под прекия контрол и на своята леля, Кириякица Бацарова-Клявкова (1852-1904), учителствала в Шумен и финансирала следването на по-малкия си брат Никола (1858-1890) в Париж.⁸ Най-близък контакт племенницата има със своя вуйчо, Иван Бацаров (1863-1951), лекар с дипломи от Цюрих и Института “Пастьор”, по-късно началник на Военната санитарна служба, ръководител на Противочумния институт, уважаван член на Върховния медицински съвет, Лекарския съюз и Червения кръст.⁹ През целия си живот Екатерина се съветва с него, вероятно компенсирайки липсата на баща. Вуйчото е от малкото ѝ роднини, които я познават такава, каквато е – сериозна, съобразителна, енергична, с твърда воля, постоянство и вкус. От него девойката получава наставления да не е разсипница и кокетка, да не следва парижки моди, а да се носи семпло и скромно като “образована и добре възпитана мома”. В трудни мигове пак Ив. Бацаров ще ѝ вдъхва кураж, твърдейки, че “отчаянието е достойние на слабите натури, каквато ти не си и не трябва да бъдеш”.¹⁰

Времето, прекарано сред голямата и сплотена фамилия Бацарови (1892-1898), за Екатерина е един от малкото безгрижни периоди. Девойката има време да чете в оригинал и с увлечение руските класици, да свири на пиано любимите си творби на Менделсон и Моцарт, да учи немски и френски. Тя получава солидна подготовка в най-старата и елитна девическа гимназия, създава трайни приятелства със съученичките си, има примера на своите учителки като Ек. Каравелова, които остро поставят на обществено обсъждане проблемите за образованието и правата на жените.¹¹

Едва година преди дипломирането на Екатерина е приет закон за унифициране учебните планове и програми на мъжките и девическите гимназии, който отваря на момичетата път към недостъпния за тях Софийски университет. Но от това нововъведение се възползва едва випуск 1904 г. Не случайно Златоустова ще се чувства от “подранило поколение”, което има път само към чуждите университети. В нейния случай обаче и това не е осъществено. Материално притеснените ѝ родители възпират “горещото желание” на дъщеря си да продължи да учи, а след смъртта на бащата през 1900 г. Екатерина се подчинява на дълга към овдовялата си майка, двете си сестри и брат. Старшинството ѝ спрямо тях я обрича на труд за издръжката им, на отказ от забавления и собствено семейство, за да може в края на живота си да установи, че те, четиримата, са се превърнали в трето поколение интелигенция от рода Бацарови – Мария (1883-1953) като гимназиална учителка по музика и ръкоделие и авторка на учебници; Матей (р.1890) като възпитаник на Военното училище и професионален офицер; Богданка (р.около 1896) като чиновничка в Университетската библиотека.¹²

Крайната бедност на семейството отлага образованието на Екатерина и дава начало на учителското поприще на нея и сестра ѝ, така както “традиционната” за “втория пол” професия са избрали всички жени в техния род. Чак през 1902 г. Славянското общество ѝ отпуска стипендия за Висшите (Бестужевски) женски курсове в Петербург. Екатерина се записва за студентка по история, където амбициозно и старателно овладява основите на своя “занаят”. Учението в чужбина с обществена подкрепа, по хуманитарна специалност и за кратък срок е естественият път на цялата генерация жени, родени през 70-те и 80-те год. на XIX в. Те рядко придобиват степени, по-високи от лисансие, осъзнавайки, че професионалната им реализация ще бъде значително затруднена в едно

⁶ Бацаров, Н. Биография. С. 1986; Българска възрожденска интелигенция. С. 1988, с.58.

⁷ БИА-НБКМ, ф.328, оп.1, а.е.13, л.1-4; а.е. 15, л. 56; ф. 612, оп. 1, а.е.87, л.4-5.

⁸ Пак там, ф. 328, оп.1, а.е.14, л.3-15;16-17.

⁹ Пак там, оп.2, а.е.8, л.1-53; а.е.98, л.1-3.

¹⁰ Пак там, ф. 612, оп. 1, а.е. 15, л. 7-8, 17-18; а.е. 87, л.11, 13-16.

¹¹ Пак там, а.е.1 л. 1, 3 гр - 4 гр, 7-9.

¹² ЦДА, 177к, оп. 1, а.е. 498, л.177; а.е. 529, л.199-200; БИА, ф. 328, оп.1, а.е. 17, л.1-2;3-4; ф. 612, оп.1, а.е.5, л.4.

традиционно общество с предразсъдъци към работещата жена и майка и в млада държава без достатъчно институции за кариера на високо квалифицирани кадри.¹³

В “нелекия живот”, когато средствата едва стигат за квартира и храна, Екатерина оцелява с преводи и частни уроци, традиционни способности на руските студентки. И същевременно спестява - за театър, книги и в помощ на брат си и сестра си, също пристигнали да учат в Русия. В изцяло женското висше училище Златоустова е силно повлияна от феминистките идеи и народническата философия и практика на своите състудентки.¹⁴ Допълнителен стимул ѝ дава кореспонденцията с нейния братовчед Стефан Йончев (1881-1904), привърженик на руския социализъм, публицист и критик. Той пише, че иска да види в нея “новата жена”, включила се “в редовете на ония милиони борци-жени, които не се спират пред нищо, когато е работа за подобрене положението на народа изобщо и на жената частно”.¹⁵ Срещу тези “нови веяния и идеи” на “злия гений, който смущава твоето сърце” въстава Кр. Златоустова. Нейните писма все повече затвърждават у дъщеря ѝ убеждението, че е част от едно “подранило поколение” сред еснафска патриархалност. Изхождайки от императива “всичко, което ти поръчам, трябва да е за тебе закон”, майката очертава своя образ на “новата жена” – невинна в сърцето, чиста в душата, със страх Божии, с воля да работи, “мъдра като змия и кротка като гълъб”.¹⁶ Всички други са “на шаг от погибели” и чеда на ХХ в. – егоистични, жадни за наслади и охолен живот. “Аз ни най-малко - обобщава Кр. Златоустова - бих желала да помисля, че ти разделяш възгледовете на днешната интелигентна младеж”.¹⁷

Петербургският период (1902-1905) се отпечатва върху живота на Златоустова не само с трагичния край на една платонична връзка, преобразил я от енергична в рационална и сдържана, но с изработване на житейските принципи на един “човек с прогресивни идеи”.¹⁸ В Русия тя се интересува от “Женския въпрос” и от съчиненията на неговите идеолози М.Н. Вернадская и Н.И. Пирогов. Не е трудно в по-нататъшната ѝ дейност да се открият идеите за свободния избор на жената, за труда ѝ извън частната сфера като залог за освобождение, за развитието на нейните способности чрез образование, за осъзнатото и просветено майчинство. Златоустова е увлечена и от дейността на Н.А. Белозерская, една от първите жени-учени, посветили се на руската история и литература. Вероятно тя и асистентките при Бестужевските курсове стават еталонът, по който ще се равнява и българката.¹⁹

Новите идеи и желанието да действа по своему важат не само за Златоустова, но за почти всичките ѝ връстнички, придобили висше образование и осъзнали, че именно те ще бъдат поколението-“мост”, което да пренесе значимите постижения на Възраждането, но и да ги обогати. Понеже само “учителската професия е единствената, която е сравнително най-широко открита за жената” в родината им, висшистките масово избират това поприще, но желаят да преподават с модерни средства, да специализират във водещи педагогически центрове и да съчетаят обикновеното репродуциране на знанията с изследователска работа. Наличните данни за учителки, изпращани на специализация в чужбина, показват, че 50% от тях са именно от възрастовата група, родена през 1880-1890, и за разлика от колежките си актриси, музикантки, художнички, те не се колебаят да искат усъвършенстване дори на средна възраст 37 г. и десетилетия след завършване.²⁰

С такива намерения се завръща и Златоустова в България. Тя добре съзнава, че 3-годишното ѝ обучение не е достатъчно за научни занимания с история и че не разполага със средства да замине за чужбина за подготовка на докторат. Не получава и насърчение

¹³ Назърска, Ж. Университетското образование и българските жени. 1879-1944. С. 2003, с.117-146.

¹⁴ Вж. сб. Санктпетербургские Высшие женские курсы 1878-1918. Л. 1973; Федосова, Э. Бестужевские курсы – первый женский университет в России (1878-1918 гг.). М. 1980.

¹⁵ БИА, ф.612, оп.1, а.е. 74, л.37,45.

¹⁶ Като руска възпитаничка Кр. Златоустова несъзнателно защитава т.нар. православен идеал за “добрата жена”, утвърждаван и от класическата руска литература. Вж. Пушкарёва, Н. Л. Семья, женщина, сексуальная этика в православии и католицизме: перспективы сравнительного анализа. – Этнографическое обозрение, 1995, № 3, с. 61.

¹⁷ БИА-НБКМ, а.е. 34, л. 43, 63-64, 149-150, 167-168.

¹⁸ Пак там, л.а.е. 74, л.69.

¹⁹ Пак там, л.398.

²⁰ Назърска, Ж. Университетското образование и българските жени. 1879-1944. С. 2003, с.146,189.

от капацитет като В.Н. Златарски, към когото се обръща през 1908 г, амбицирана да започне работа по биографията на своя дядо Н. Бацаров.²¹ По тези причини Златоустова се съсредоточава над задълженията си като учителка по история, български и руски език – първоначално в Шуменската девическа гимназия (1905-1907), а по-късно в местното Девическо педагогическо училище (1907-1908) и в Първа софийска девическа гимназия (1908-1911, 1914-1918).²² Дългият учителски стаж ѝ дава твърде много. Преди всичко тя намира високо интелектуална среда сред своите колежки, с които става приятелка и съмишленица и с които след години ще основе Дружеството на българките с висше образование. Д-р Ж. Драгнева, Т. Касабова, д-р Р. Ганева, Т. Аврамова-Метева, Д. Юрданович, Св. Чардафонова, Кр. Гичева-Михалчева са педагожки с творческо отношение към своите предмети, известни преводачки, публицистки и общественички, дейно ангажирани с феминистката кауза.

Като учителка Златоустова дооформя педагогическите си възгледи, които съвпадат със схващанията на нейната майка в разбирането за връзката между национализъм, просвещение и еманципация на жените.²³ Според нея, “учителството е обществена служба”, равна на родителската, и свързана с “много отговорности за бъдещето на младото поколение”. Затова тя трябва да се върши с енергия, увлечение, сериозност и възискателност.²⁴ Възпитанието пък трябва да бъде помощник на образованието: “води и насочва по пътя на дълга с убеждение и пример”, “увеличава властта на волята над страстите и инстинктите”, запалва патриотизма и “лекува последиците от голямото и гибелно робство”. Златоустова смята, че “жената ще изпълни толкова по-добре своето естествено предназначение, (...) колкото е по-просветена” и не може да мине “без едно здраво общо образование, и по възможност (...) познания по отглеждане на децата и водене на домакинството”.²⁵ В годините след пенсионирането си, когато допълва доходите си с преподаване в Смесената руска гимназия и във Френския колеж, тя за пореден път се връща към темата за диалога на поколенията. “Поколението преди Освобождението – пише тя - беше работливо, пестеливо, скромно, обичаше отечеството и работеше за него, за неговото духовно възраждане и политическо освобождение”, а учителите - истински народни труженици, не очакващи облаги от труда си. “Българският народ получи свободата си преди още да бъде готов да я използва както трябва”, заключава Златоустова и сочи естествения резултат – младежта се отдалечила твърде много от идеала, който бил заменен от охолен живот, държавна трапеза и кариеризъм.²⁶ Това не означава, че тя е напълно разочарована от своите ученички. Напротив, десетилетия наред поддържа с тях връзка, привлича ги към каузата на Дружеството на висшистките, търси помощта им при преводи.

През своето учителстване Златоустова използва всяка възможност за самоусъвършенстване и не пропуска предложенията първоначално да бъде командирована за 3 г. в Университетската библиотека (1911-1914), а от 1918 г. в Централното управление на МНП.²⁷ Така тя става една от малкото, които маркират в

²¹ БИА-НБКМ, ф. 612, оп.1, а.е. 32, л.1.

²² Пак там, а.е.11, л.99-101; а.е.5, л.2-3; ЦДА, ф. 177к, оп.1 а.е. 184, л.446; а.е. 213, л.378; а.е. 224, л.67; а.е. 489, л.159.

²³ Тази западноевропейска идея добива популярност във Франция и в протестантския свят и е изключително разпространена във възрожденската книжнина. Вж. Даскалова, Кр. Женската идентичност: Норми, представи, образи в българската култура от XIX – началото на XX в. – В: Балкански идентичности в българската култура от модерната епоха XIX-XX в. С. 2002, т.2, с.179-183; Рийвз-Елингтън, Б. Майката-просветителка: изследване на взаимовръзката между жената и нацията през Българското възраждане 1850-1868. – Тя на Балканите. Блгр, 2001, с.172-174; Daskalova, K. Women, Nationalism and Nation-State in Bulgaria (1800-1940s). – In: Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century, ed. M. Jovanović, Sl. Naumović. (Zür Kunde Südosteuropas, V. II/33), Belgrade-Graz. 2002, p.22-23.

²⁴ БИА-НБКМ, ф. 612, оп.1, а.е. 83, л. 25; а.е.74, л.6.

²⁵ Пак там, а.е.83, л.25-30 гр.

²⁶ Пак там, л. 312-316, 317-321.

²⁷ Както при преместването ѝ от Шумен в София, така и при тези промени, основна роля играят роднинските, земляческите и приятелските връзки, неразградени и по правило търсени от всички в различни ситуации (образование, кариера, брак). В първия случай помощта е от роднината екзарх Йосиф и дряновеца Ст. Лафчиев, съгражданин на баща ѝ, бивш главен секретар на МНП, депутат, с когото по-късно

родни условия световната тенденция след Световната война да се назначават жени във висшата администрация – отначало в министерствата, считани за по-близки до “женската природа” (на образованието и на здравеопазването), а по-късно в непристъпното Външно министерство. Златоустова е пример и за възможността една жена да се издигне в йерархията на подобно ведомство. Отначало е подначалник на Отделението за прогимназиално образование, работи в Отделението за средните и висшите училища и завършва кариерата си като завеждаща Отделение “Културни учреждения и фондове”, свързано с държавната политика в културата и отпускането на стипендии.²⁸ Именно в края на 20-те год. се забелязва нормализиране изплащането на държавните стипендии, рационално използване резервите на частните фондове и масово женско участие на конкурсите за държавни субсидии.²⁹

Като държавен чиновник Златоустова има възможността да специализира за половин година в Париж (1925), проучвайки организацията на френското образование и на държавните гимназии. Съвременници свидетелстват, че тя е твърде заета да чете в библиотеките на Сорбоната, на Педагогическия музей и на Националното училище за живи източни езици. Там се състои паметната ѝ среща с Леон Болио, френски славист и българист.³⁰ Когато през 1932 г. професорът поема Катедрата по български език и литература, тя е поканена да му асистира в упражненията за начинаещи и напреднали и да бъде коректор на неговата “Българска граматика” на френски език, писана в тясно сътрудничество с проф. Ст. Младенов.³¹ Така се осъществява отдавнашната (но невъзможна в България) мечта на Златоустова да преподава в университет и е поставено начало на близко приятелство в услуга на духовното общуване между двете страни.

Идеята за културно сътрудничество вълнува Златоустова отдавна. Това е отглас както на нейната лична просветителска и славянофилска нагласа, така и на атмосферата, в която се формира собственото ѝ поколение. Началото на века и времето след Първата световна война е период на интензивна обществена активност на интелигенцията в цяла Европа и у нас. Това не подминава учителското съсловие, постоянно пътуващо през ваканциите в чужбина, абонирано за периодика и нови трудове, поддържащо кореспонденция със свои колеги, свързано с идеята за национално обединение. Убеждението на цялата генерация е, че “намесата ни в духовния живот на страната е дълг за нас, равен по значение на всички други наши длъжности, семейни и обществени”.³² Затова не е учудващо, че Златоустова е член на Славянското дружество, учредителка е на Полско-българското дружество, участва в Българската славянска женска група. През май 1924 г. тя става основателка на Дружество на българките с висше образование (ДБВО), като за 18-годишното му съществуване е неизменно в неговото ръководство, а през 1926-1932 го оглавява. В сдружението Златоустова привлича на първо време своите учителки, колежки и ученички от Софийската девическа гимназия, а по-късно - дамския интелектуалният елит от художнички, музикантки, медички, архитектки, юристки, филоложки. Тяхното единомислие е нужно за утвърждаване образа на еманципираната, образована жена и за улесняване на нейната професионална реализация. Златоустова използва влиятелния си пост в МНП и подкрепата на дружеството, за да се предотвратят реформите в девическото образование и в статуса на гимназиалните учителки в края на 20-те год. Участничките в ДБВО се противопоставят на опита да се спре пътя на

превеждат роман на Сенкевич. Командироването в УБ е от министър С. Бобчев, близък със семейството от емиграцията в Одеса, с изричното искане на директора Ст. Аргиров. През 1918 г. заповедта е от министър П. Пешев, съученик на баща ѝ от Петропавловската семинария и не без намесата на чичото, ген. Ив. Бацаров, началник на Санитарната част през войната. Не бива да се пренебрегват и връзките на семейството с дейци на Народната и на Демократическата партия.

²⁸ БИА-НБКМ, ф. 612, оп.1, а.е. 1, л.99-101.

²⁹ Назърска, Ж. Цит.съч.,с. 122-123.

³⁰ БИА-НБКМ, ф. 612, оп.1, а.е. 73, л.2,7-11; Величков, П. Българската художничка Невена Ганчева в Италия. – В: Българи в Италия и италианци в България. Приноси. С. 1997, с.471.

³¹ БИА-НБКМ, ф. 612, оп.1,а.е. 73, л.20-21; а.е. 59, л.1; а.е.17, л.1; НА-БАН, ф.40к,оп.1,а.е.202, л.1; Колев, Н. Т. Леон Болио – пръв редовен професор по българистика във Франция. – Български език, 1983, №5, 447-453; Въгленов, М. Леон Болио. – Български език, 1965, №4-5,с.458-459; Чичовска, В. Международна културна дейност на България. 1944-1948.С. 1990,с.360.

³² БИА-НБКМ, ф. 612,оп.1,а.е.74,л.6.

българките към висшите училища и да се ограничи женското право на труд. Те подчертават, че образованието е отдавна “отвоювана” сфера за реализация на “втория пол” и тя трябва да бъде пример за женската активност в още недостъпните области (наука, съдилища, дипломация, банки).

ДБВО скоро става член на Международната федерация на университетските жени - културна, феминистка и пацифистка организация, част от разклонената мрежа на Обществото на народите. Златоустова е в постоянна преписка с ръководството на федерацията, присъства на нейните форуми в Брюксел, Прага, Будапеща, Стокхолм и има несъмнен принос идеите за мира и разбирателството между народите да станат достояние на широк кръг интелектуалци в България. Добър оратор на публични лекции и опитен публицист, в редица статии и цяла книга³³ тя подробно развива съвременните схващания, че в културното пространство противоречията и взаимната нетърпимост трябва да отстъпят на съгласието и сътрудничеството. Според нея, основно място за това имат организации като ДБВО, но също преподаването по история в основните, средните и висшите училища. Като бивш учител по този предмет тя адаптира основните насоки на ОН към българските условия и съветва в уроците да се акцентира не на конфликтите, войните и дипломатията, а на взаимната зависимост на народите, на техните културни влияния и заемки; да се избягват “болните” теми, стереотипите и шовинистките интерпретации за сметка на “педагогиката на мира”. В този труден процес на превъзпитаване на младото поколение, смята тя, основна ще бъде ролята не на учебника, а на учителя, който ще задава тона на преподаването. Той ще е отговорен да ангажира вниманието не с традиционните догматични и книжни методи, а с нагледни и възлагане на самостоятелна работа. Само така, според Златоустова, училищните знания ще се хармонизират с въздействието на семейството и църквата и ще е възможно да се формира у новата генерация пацифистко съзнание, различаващо се от силния национализъм на нейното “подранило поколение”.³⁴

Макар да е администратор от висок ранг, Златоустова не е напусната и за миг от мисълта, че е “историчка по специалност, нека се знае това!” и “научна работница”, независимо че жените от поколението на 80-те год. не са имали достъп до научните институции.³⁵ Още традиционните училищни тържества със сказки стават за нея повод да проучва биографията на Гладстон, която по-късно ще оформи в самостоятелна брошура.³⁶ При превода на “Кръстоносци” на Сенкевич Златоустова съставя обширни исторически бележки за миналото на Средновековна Полша, а малко по-късно написва и биография на автора.³⁷ В началото на 20-те год. като “убедена ратница за искрено всеславянско сближение” Златоустова предлага на Славянската женска група да започнат “проучвания на чисто научна онова” за българските права върху македонските земи и така да предизвикат дискусия с югославските учени.³⁸ През 30-те год. обаче този неин интерес е заменен с всецялото отдаване на епохата на Възраждането, вълнуваща я и като семейна история. Съвсем целенасочено, вървейки по дирята на майчиното си учение в Русия, Златоустова започва да проучва съдбата на нейните съученички (Ц. Миладинова) и проблема за девическото образование преди и след Освобождението. Публикуваното от

³³ Международната федерация на университетските жени. – Училищен преглед, 1926, №1-2; Общество на народите. (Как да запознаем учениците с ОН и да възпитаваме в дух на международно сътрудничество). Упътване за учителите. С. 1928.

³⁴ Пак там, с. 45, 47-48, 66-68. За съвременния специалист е поразителна приликата на тези разсъждения с актуалните директиви на Съвета на Европа по отношение учебното съдържание, учебните програми и учебниците по история, както и с водещите съчинения по методика на обучението по история. Вж. Stradling, R. Teaching 20th-century European History. Council of Europe Publishing. 2001; Pingel, F. The European Home: Representations of 20th Century Europe in History Textbooks. COE Publishing. 2000.

³⁵ БИА-НБКМ, ф. 612, оп. 1, а. е. 5, л. 1-1 гр.

³⁶ Златоустова, Ек. Гладстон. Живот, дейност и значението му за българите. По случай идването на сина му в България. С. 1927, 19 с.

³⁷ Сенкевич, Хенрик. Кръстоносци. Т. 1-2. С. 1921 (1947 II изд.), превод от полски Ек. Златоустова и Ст. Н. Лафчиев; Златоустова, Ек. Встъпителни бележки. – Там, с. 5-6; Златоустова, Ек. Няколко необходими исторически справки. – Там, с. 21-36; Златоустова, Ек. Хенрих Сенкевич. Живот и творчество. С. 1924 (Славянска библиотека, 1924, г. 4, №4).

³⁸ БИА-НБКМ, ф. 612, оп. 1, а. е. 83, л. 112-113.

нея и до днес не губи своята стойност.³⁹ По-късно тя съставя една студия за архимандрит Максим Райкович, в която показва, че владее инструментариума на историк-професионалист: прави изводите си въз основа на критика на всички известни източници, издирва нови архивни свидетелства, привлича историографски съчинения. Златоустова е представител на това поколение проучватели, които отдават значение на прагматичната и моралната функция на историята (“пример и назидание на новите поколения”⁴⁰) и затова търси в биографичния жанр не само фактология, но доказателства за пламенно родолюбие и изпълнен дълг пред народа. Наред с това тя е привърженичка на един малко разпространен сред тогавашните професионални историци подход – културно-историческия – изискващ портретиране в семейна, социална, културна среда, като се отчитат всички особености на личността и се търси нейното точно място в епохата и историческия процес. Това нейно убеждение, формирано от доброто познаване на руската и западната историография, е причина тя да харесва и често да се позовава на работите на Шишманов и М. Арнаудов.

Професията на историка хармонира с характера на Златоустова – рационална, съдържана, акуратна и задълбочена – но същевременно ѝ помага да изпълни един свой важен дълг пред семейството: да опише живота на своя дядо Никола Бацаров. Тази идея я завладява още като начинаеща учителка и тя ѝ посвещава цели 42 г. За целта внимателно подрежда неговия архив, пазен като фамилна ценност, и периодично публикува извадки от автобиографията му заедно със свои коментари. Така са допълнени важни детайли от историята на просветното и църковното движение в Северна Добруджа, Шуменско и Варненско, хвърлена е светлина върху теми като униатската и протестантската пропаганда, честването на празника на св.св. Кирил и Методий, участието на българите в Кримската война.⁴¹ Смятайки че, това е нейният “голям труд” Златоустова на практика използва цялата налична изворова база и исторически съчинения по обща история, краезнание, отделни аспекти на Възраждането. Тя привлича също така информация от устни интервюта, от записани на място фолклорни материали, от частни архиви. В обработката им са включени със съветите си специалисти по османотурски, църковно пеене и теология, краеведи. Един от тях е Димо Минев – летописец на Лясковец, френски възпитаник, познайник на Болио и преподавател във Варненското висше търговско училище. Над десетилетие той е консултант, събеседник и окуражител на Златоустова в заниманията ѝ с история.

Кореспонденцията между двамата, освен че е твърде показателна за духа на времето след 1944 г., маркира осезателно коренно различната гледна точка на две

³⁹ Златоустова, Ек. Девическото образование в България преди Освобождението. – Училищен преглед, 1930, с.1404-1420; Девическото образование след Освобождението. – Пак там, с. 1521-1540; Нашите първи учителки и директорки. – Мир, № 9231,18.04.1931; Царева Миладинова. – Мир, №. 10374,16.02.1935; рецензия за Миладинова, Ц. Епоха, земя, хора. С. 1939. – Мир, 28.05.1939.

⁴⁰ БИА-НБКМ, ф. 612, оп.1,а.е.74,л.216.

⁴¹ Златоустова, Ек. Принос към историята на празника 11 май. – Мир, №4882,13.06.1916; Българите и коронацията на царя-освободителя император Александър II. – Мир, №8599,2.03.1929; Принос към възраждането на гр. Варна. По случай 50-годишния юбилей на Варненската мъжка гимназия. – Мир, № 8920, 29.03.1930; Коронацията на царя Освободителя император Александър II и българите. – Родолюбие, 1935, № 5, 7-8; Участието на българите в Кримската война (по неиздадени документи). – Родолюбие, 1935, № 6, 10-11; Из миналото на българите в чужбина. – Мир, №11426, 27.08.1938; Д.П. Войников и неговата “Българска история” (по случай 60 г. от смъртта му). – Мир, № 11596,1939; Грижи за обществения морал през време на Възраждането ни. – Мир, №12823, 28.05.1943; №12830, 5.06.1943; №12859,10.07.1943; Първо българско училище в град Мачин. – Мир, № 12863, 12.06.1943; Град Шумен и черковната ни борба (Раковски и Бацаров). – Мир, № 12841, 19.06.1943; Град Шумен в черковната ни борба. (Изпъждането на гръцкия владика Вениамина). – Мир, № 12847, 26.06.1943; Особеното мнение на шуменци по решението на черковния въпрос. — Мир, № 12853, 3.07.1943; Град Шумен в черковната ни борба. – Мир, № 12865, 17.07.1943; Шуменци и унията в Цариград. – Мир, № 12877, 31.07.1943; Град Шумен и чуждите пропаганди. – Мир, № 12883, 7.08.1943; В цариградското училище преди 90 години. – Мир, № 12889,14.08.1943; В Калофер преди 100 години. – Мир, № 12895, 21.08.1943.

поколения. Златоустова сякаш не съзнава ставащото и вцепенено споделя: “живеем от днес за утре, нямаме желание да предприемаме каквато и да било работа и едничката ни грижа е да оцелеем в тази хала”⁴², докато Минева, ориентиран бързо в промените, твърди, че, за да успее, историкът трябва да настоява, тича, нахалства и да познава овластените. Златоустова има все още илюзии, че нейните биографии на М. Райкович, на братовчед й Ст. Йончев и на Бацаров ще бъдат публикувани и това ще й “донесе не само морално задоволство, но и чувствителна материална подкрепа”⁴³. Минева напротив – трезво претегля, че “трудно е изобщо в сегашното време да пласираме историческите си приноси, защото не се отнасят за съпротивителното движение или за комунистически дейци”⁴⁴. Търсейки издател на ръкописите си, Златоустова разчита на обективна оценка от професионалистите и е смутена от тяхната неотзивчивост и нетолерантност. Минева й подсказва “новите” правила: “никой от младите историци и академици няма да Ви помогне, защото те са много предадени на себе си – на славата и на печалбите си”, “сега има два вида хора: правоверни и неверници. Които са по средата, са съвсем отречени” и й назовава малцината почтени, към които да се обърне.⁴⁵ В момент, когато Златоустова обмисля да издаде труда за Райкович със свои средства и с дарители, както винаги е правила, или чрез издателството на Св. Синод, варненският й кореспондент не престава да я напътства, че не това са точните инстанции, защото ще попадне под строга цензура.

Въпреки предупрежденията, Златоустова следва собствените си схващания. Биографиите на Райкович и Йончев са откупени от Синода и от БАН през 1950-1951 и, според очакванията на Минева, не се отпечатват заради цензурата. Авторката им иска да публикува поне монографията за Бацаров приживе, но не приема съветите на своя колега да съкрати в текста църковните въпроси, защото “тия неща сега не са тачени” и ще възпрепятстват отпечатването. За нея “приемлив” и “с подходящ характер” е единствено подходът изворите сами да се групират, да се работи критично и с вкус. Само тогава трудът ще й донесе удовлетворение, понеже “живеем в такова време, в което физическият труд се заплаща по-високо от умствения труд”, “и особено този на научния работник, който не може да се подведе под никакви “норми”⁴⁶. По тази причина тя не се съгласява да промени ръкописа си, както е сторила и при няколкото рецензии⁴⁷, не излезли по същите причини.

Така и към края на живота си Златоустова демонстрира отличителните качества на своето поколение – идеализъм, културно мисионерство, професионализъм, гражданско поведение - изцяло противоречащи си с новите условия. Независимо от безнадеждната констатация, която споделя с Минева, че “живеем в такова безцветно време, в такава принизеност на човешката личност”⁴⁸, тя до последно запазва своето поведение на свободен човек – изнася литературни, а не политически сказки пред участничките на ДБВО; пише на френските си приятели, независимо от цензурата; мъчи се да запази чрез Международната федерация на университетските жени съществуването на ДБВО (1951). Макар да води “доста самотен живот” и да е в научна и обществена изолация, тя съхранява своята среда от интелектуалци, които в писмата си назовава с вече демодираното “господине” или “госпожице”. Въпреки че е болна и в оскъдица се грижи за също неомъжената си по-малка сестра, Златоустова се впуска в ново поприще – литературна критика и в изследване българско-руските връзки през Възраждането,

⁴² БИА-НБКМ, ф. 612, оп.1, а.е.44, л.12.

⁴³ Пак там, а.е. 74, л. 612-712, Златоустова, Ек. Н. Ив. Бацаров. Народен учител, обществен деятел, църковен певец и проповедник; л. 31-161; л.215.

⁴⁴ Пак там, а.е.47, л.15-16.

⁴⁵ Пак там, л. 17,20.

⁴⁶ Пак там, л.19; а.е. 74,л.260.

⁴⁷ Не са отпечатани: отзыв за Папазов, Д.Ив. и др. Село Арбанаси. Лични спомени и събрани данни. – СбБАН,1936,31; рецензия за Попруженко, М и Ст. Романски. Руска книжовна реч в образци. С. 1943; отзыв за Минева, Д. Град Лясковец. Минало, сегашно състояние и дейци. История и стопански приноси. Варна 1944 (не е приета в Исторически преглед през 1948-1950).

⁴⁸ БИА-НБКМ, ф. 612, оп.1, а.е. 47, л.17.

смятайки че старото й славянофилство е съвместимо с новия пролетарски интернационализъм.⁴⁹

Месеци преди смъртта си през 1952 г. Златоустова споделя: “аз си нося кръста без огорчение и с голям кураж”.⁵⁰ Това за пореден път показва самоусещането на едно поколение, чиято най-пълна характеристика прави друг негов ярък представител, Боян Пенев (1882-1927): “нито над една наша мечта не гря слънце. И въпреки толкова разочарования запазахме бодростта на душата си, борихме се за човека в нас и отстоявахме личността си, убедени, че в нашата индивидуалност има нещо, което ни издига над една безцветна среда. Ние имахме воля да отстояваме себе си и воля да живеем – да превъзмогваме горчивини и разочарования. Желал бих нашите потомци да си спомнят не за завършените ни и незавършени дела, а за волята, вложена в тях.”⁵¹

⁴⁹ От него е издадена малка част. Вж. Златоустова, Ек. Страници от културно-политическите връзки между българи и руси в миналото. – Балкански преглед, 1948, №3.

⁵⁰ БИА-НБКМ, ф. 612, оп.1, а.е. 6, л.4-10.

⁵¹ Пенев, Б. Дневник. С. 1973, с. 96.